

Людмила ШЕЛЕСТОВА,
провідний науковий співробітник
відділу дидактики
Інституту педагогіки НАПН України,
доктор педагогічних наук

Підручник як чинник розвитку творчих здібностей учнів

Ефективність розвитку творчих здібностей особистості залежить від ряду чинників: індивідуальних особливостей дитини, її активності, впливу зовнішнього середовища. Одним із найбільш вагомих зовнішніх чинників впливу на розвиток особистості є освіта, зокрема профільна.

У зв'язку з цим ми намагалися з'ясувати, яким чином профільна освіта впливає на розвиток творчих здібностей старшокласників.

Зауважимо, що під творчими здібностями ми розуміємо такі загальні здібності людини, які забезпечують успішність виконання творчої діяльності у будь-якій сфері. Підручник як основний засіб навчання відіграє особливу роль у розвитку творчих здібностей.

Творчі здібності мають складну структуру. Науковці виділяють такі компоненти творчих здібностей:

- мотиваційно-творча активність;
- інтелектуально-логічні здібності;
- інтелектуально-евристичні здібності;
- самоорганізація;
- комунікативні здібності.

Інтелектуально-евристичні здібності називають творчими у вузькому значенні слова, креативними. Саме вияв цих властивостей характеризує діяльність як творчу.

Загальновідомо, що провідними структурними елементами підручника є навчальний текст та апарат організації засвоєння змісту: питання й завдання, пам'ятки, інструктивні матеріали, таблиці тощо.

З'ясуємо, якими мають бути ці найбільш вагомні структурні елементи підручника, аби вони могли забезпечити розвиток творчих здібностей учнів.

Існують різні точки зору стосовно того, якими мають бути навчальні тексти у сучасних підручниках. Наприклад, Ірина Осмоловська стверджує: щоб текст успішно сприймався сучасними дітьми він має бути коротким, водночас емним; давати повний і точний опис явища, предмета, події. На підтвердження наводить феномен кліпового мислення, труднощів у сприйнятті великих обсягів інформації, зміну психології сприйняття, появу електронних інформаційних ресурсів, проблеми з мотивацією навчання, необхідність посилення дієвості знань і використання їх у вирішенні практичних завдань.

Водночас інші вчені (М. Холодна та Е. Гельфман) застерігають від надмірного спрощення змісту освіти, спроб відмовитися від «зайвих» знань, уникнути «перенавантаження» учнів за рахунок відмови від теоретичних знань на користь практико-орієнтованих. Вони зауважують, головне – не те, скільки знань і які саме знання включені в навчальний процес, а те, як організовані навчальні знання і якою мірою вони є засобом розвитку й виховання учнів.

Не будь-які навчальні тексти здатні виконувати розвивальну функцію, а лише спеціально сконструйовані навчальні тексти, які можуть виступати в якості засобу управління творчим розвитком учнів. Для реалізації цієї мети, зазначає М. Холодна, тексти мають відповідати таким вимогам:

- враховувати психологічні закономірності процесу утворення понять (залучення різних способів презентації поняття, формування його когнітивної схеми, виділення суттєвих ознак, встановлення внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків між поняттями);
- розвивати здатність міркувати, обґрунтовувати, доводити. Для реалізації цієї вимоги у підручнику має бути «проблемно-міркувальний» тип викладу на-

вчального матеріалу, для якого характерні такі особливості: наявність у тексті проблемної ситуації з виділенням тієї суперечності, яка не може бути вирішена на основі раніше отриманих знань; використання проблемних запитань, які розгортають проблемну ситуацію в різних, часто неочікуваних для учня контекстах і концентрують його увагу на ключовій деталі проблемної ситуації; демонстрація учням зразка міркувань під час вирішення проблеми; наявність особливих зворотів мовлення, які стимулюють процес мислення («Спостерігаючи, не можна не помітити...», «Порівнюючи ці дві точки зору...», «Уявимо собі, що буде, якщо...», «Спробуємо розібратися...», «Обґрунтуйте запропоноване рішення» тощо);

- орієнтувати на формування інтелектуальних умінь, пов'язаних із саморегуляцією навчально-пізнавальної діяльності (уміння планувати власну діяльність, оцінювати й контролювати свої дії, передбачати результат, який шукається тощо);

- створювати умови для внутрішньої мотивації навчально-пізнавальної діяльності, а саме: засобами навчального тексту учні залучаються до обговорення необхідності перейти до вивчення нового матеріалу саме в цей момент; які ситуації обумовили появу нового поняття; яких знань не вистачає для вирішення проблемної ситуації тощо;

- розвивати творчі здібності, ініціюючи процес народження смислів. Текст має містити неочікувані поєднання різних трактувань, передбачати можливість стрибкоподібного переходу до текстів різного типу – від предметного до психологічного, від сюжетного – до доведення і обґрунтування тощо.

Нами було проаналізовано навчальні тексти та завдання в одному з підручників для учнів профільної школи – підручника з української літератури для 10 класу (профільний рівень) [Слоньовська О.В., Українська література (профільний рівень), підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти, Київ, Україна: Літера ЛТД, 2018] – на предмет його відповідності вимогам щодо навчальних текстів з метою реалізації ними розвивальної функції.

На основі цього аналізу зроблено висновок про те, що навчальні тексти в ньому в цілому сприятливі для розвитку творчих здібностей старшокласників. У навчальних текстах виділяються суттєві ознаки літературознавчих понять, що вивчаються, залучено різні способи презентації понять; навчальні тексти орієнтовано на встановлення внутрішньопредметних зв'язків та на встановлення міжпредметних зв'язків між поняттями, що є позитивним для розвитку творчих здібностей старшокласників. Проте у підручнику переважає пояснювально-ілюстративний спосіб викладення навчального матеріалу, що не відповідає вимогам до навчального тексту розвивати здатність учня міркувати, обґрунтовувати, доводити. Автори підручника намагаються створити умови для внутрішньої мотивації на-

вчально-пізнавальної діяльності, якісно використовуючи додаткові засоби передачі інформації, зокрема репродукції картин та інформаційні вставки в основному тексті. Хоч тексти завеликі за обсягом, вони добре структуровані, привабливі візуально, у них наявні різні трактування, що ініціює учнів до процесу народження нових смислів.

Ще одним важливим структурним елементом підручника є завдання. Саме вони відіграють основну роль в отриманні учнями досвіду творчої діяльності. Відповідно до чинної у дидактиці класифікації завдань за характером навчально-пізнавальної діяльності, усі завдання поділяють на три групи: репродуктивні, частково-пошукові та творчі. З огляду на це, усі завдання цього підручника нами було також поділено на три групи (див. таблицю).

Розподіл завдань за типами у підручнику з української літератури (10 кл., профільний рівень)

Загальна к-ть	Репродуктивні завдання		Частково-пошукові завдання		Творчі завдання	
	Факт. к-ть	К-ть у %	Факт. к-ть	К-ть у %	Факт. к-ть	К-ть у %
684	260	38	397	58	27	4

Тобто, цей підручник недостатньо реалізує розвивальну функцію на рівні навчально-пізнавальних завдань, оскільки їхня кількість та різноманітність не забезпечують умови для ефективного прояву творчих якостей учнів та їхнього розвитку.

Типовими репродуктивними завданнями є: відтворення хронології подій та переказ подій та явищ. Ця група завдань не сприяє розвитку творчих здібностей, їх спрямовано на запам'ятовування та відтворення учнями знань.

Типові частково-пошукові завдання: на виявлення зв'язку творчості письменника (конкретного твору) з епохою, в яку він жив; на з'ясування взаємозв'язку між особистістю письменника, його життям і творчістю; на пошук творчої історії художнього твору; на аналіз художнього твору (розуміння ідейно-тематичної основи, особливостей художніх образів, композиційно-сюжетної структури тощо); на знан-

ня ідейно-художніх особливостей та стилю письменника; на окреслення значення письменника для його часу та вплив на сучасників і розвиток літератури.

Тобто, частково-пошукові завдання з літератури передбачають виконання учнями окремих етапів пошуку, прояв ними певної самостійності у засвоєнні знань (пошук причинно-наслідкових зв'язків, аналіз і синтез, з'ясування закономірностей і тенденцій, виявлення специфіки явища, виокремлення нових фактів, оцінних суджень шляхом порівняння, тощо). У процесі виконання завдань цього типу в учнів розвиваються окремі творчі здібності: частково – інтелектуально-евристичні (гіпотетичність мислення, здібність переносити знання й уміння в нову ситуацію, незалежність суджень, критичність мислення) та більшою мірою інтелектуально-логічні (здібність аналізувати, порівнювати; здібність виділяти головне, відкидати другорядне; здібність описувати явища, процеси тощо).

Типовими творчими завданнями є такі: завдання на створення різножанрових текстів на основі змісту художнього твору (листів, есе, сценарію радіовистави); завдання на створення текстів з опорою на зміст літературознавчих матеріалів (доповідь-проект, реферат); завдання на створення усного або письмового повідомлення стосовно репродукції картини чи ілюстрації до художнього тексту.

Отже, творчі завдання передбачають організацію пошукової, творчої діяльності по вирішенню нових проблем (створення творчого продукту: власних суджень, оцінок, творів, описів, моделей тощо). Виконання завдань цього типу сприяє виявленню та розвитку всього

Таблиця

компонентного складу творчих здібностей: генерувати ідеї, висувати гіпотези; фантазувати; асоціативності мислення; бачити суперечності; переносити знання та вміння у нові ситуації; відмовитися від нав'язливої ідеї, подолати інертність мислення; незалежності суджень; критичності мислення, здібності давати оцінні судження.

Таким чином, для ефективного виконання розвивальної функції за допомогою підручника необхідно дотримання ряду вимог. Зокрема, навчальні тексти мають бути відповідної якості, а кількість і якість завдань має бути такою, аби забезпечити учням можливість прояву й розвитку їхніх творчих здібностей.

Доцільними є подальші дослідження ефективності використання інших компонентів підручника з метою розвитку творчих здібностей старшокласників в умовах профільного навчання.